

کاروانسرا و پل شاه عباسی فرسفج

زهرا پور شعبانیان^(۱)

چکیده

در طول تاریخ، احداث راه و جاده یکی از نشانه‌های شکوفایی هر تمدنی محسوب شده است. پل‌ها و کاروانسراها به عنوان نوعی از سازه‌های کاربردی بشر برای ایجاد ارتباط بیشتر با ممالک دیگر به وجود آمده و نقش زیادی در تبادلات اقتصادی و سیاسی ملل داشته‌اند. احداث کاروانسرا و پل در ایران دوره صفویه، برای برقراری ارتباط بیشتر بین شهرها و مراکز تجاری رونق فراوان گرفته است. از این میان، استان همدان به دلیل اهمیت فراوانی که از گذشته در بین شهرها و روستاهای همجوار داشته همواره در ساخت و احداث کاروانسرا و پل پیش‌تاز بوده است. در دوران صفویه به علت گسترش تجارت، احداث پل و کاروانسرا در همدان نیز رونق گرفته که این به واسطه نزدیکی به مرزهای عراق و ضرورت ارتباط تجاری و سیاسی با آن نقاط بوده است. پیش‌فرض بنیادین این پژوهش، تبیین معماری کاروانسرا و پل شاه عباسی فرسفج در شهرستان تویسرکان در دوره صفویه است. بناهایی که در اثر گسترش ارتباطات تجاری و سیاسی احداث گشته‌اند و بررسی آنان پژوهشگران را در احیا مسیرهای تجاری یاری می‌رساند.

واژگان کلیدی:

شهرستان تویسرکان، فرسفج، کاروانسرای شاه عباسی، پل فرسفج.

مقدمه

نیاز انسان به سرپناه و مامن نه تنها در حضر، بلکه در سفر هم از روزگار باستان مورد توجه بوده است، در دوران اسلامی ایجاد بناهایی با ویژگی‌های گوناگون شهرها، روستاها، جاده‌های حاشیه کویر و معابر کوهستانی با نام‌های مختلف چون رباط، کاروانسرا رو به توسعه و گسترش نهاد. به طور کلی تحول و گسترش کاروانسراهای ایران در ادوار مختلف به وضعیت اجتماعی، اقتصادی و مذهبی بستگی داشته و شکل یابی و توسعه آن با موارد ذکر شده در ارتباط مستقیم می‌باشد. عملکرد گوناگون کاروانسرا در گذشته باعث گردیده نام‌های متفاوتی برای این گونه بناها در فرهنگ لغت جای گیرد؛ کاربات، رباط، سباباط و خان که در واقع عملکرد و وظایف مشابهی مانند کاروانسرا داشتند، ولی از لحاظ ویژگی‌های معماری متفاوت بودند.^(۲) کاروانسراهای داخل شهر مکانی بودند برای داد و ستد کالاها، اقامت برای بازرگانان، محلی برای کسب و تجارت تجار مقیم شهر، انبار برای کالا و مواردی از این قبیل؛ بنای کاروانسرا از یک حیاط نسبتاً وسیع با حجره‌هایی در اطراف تشکیل می‌شده است.^(۳) کاروانسراهای خارج از شهر معمولاً در مسیر شاهراه‌های تجاری قرار می‌گرفتند. این بناها اغلب به دستور حکام محلی و یا شخص شاه ساخته می‌شدند و به نوعی از سوی این بزرگان وقف می‌گشتند تا زمینه ساز عمران، آبادانی و گسترش تجارت باشند. در این مقاله سعی گشته کاروانسرای شاه‌عباسی و پل فرسفیج مورد مطالعه و بررسی قرار گیرد.

روستای فرسفیج

روستای فرسفیج، دهی از دهستان‌های بخش قلقل‌رود، واقع در ۲۴ کیلومتری جنوب غربی شهرستان تویسرکان می‌باشد.^(۴)

کاروانسرای شاه عباسی (فرسفج) (۵)

۱. موقعیت مکانی کاروانسرای فرسفج

کاروانسرای فرسفج در حدود ۱۰ کیلومتری جنوب غربی شهر تویسرکان و در مجاورت روستای فرسفج در دامنه کوه واقع شده است.

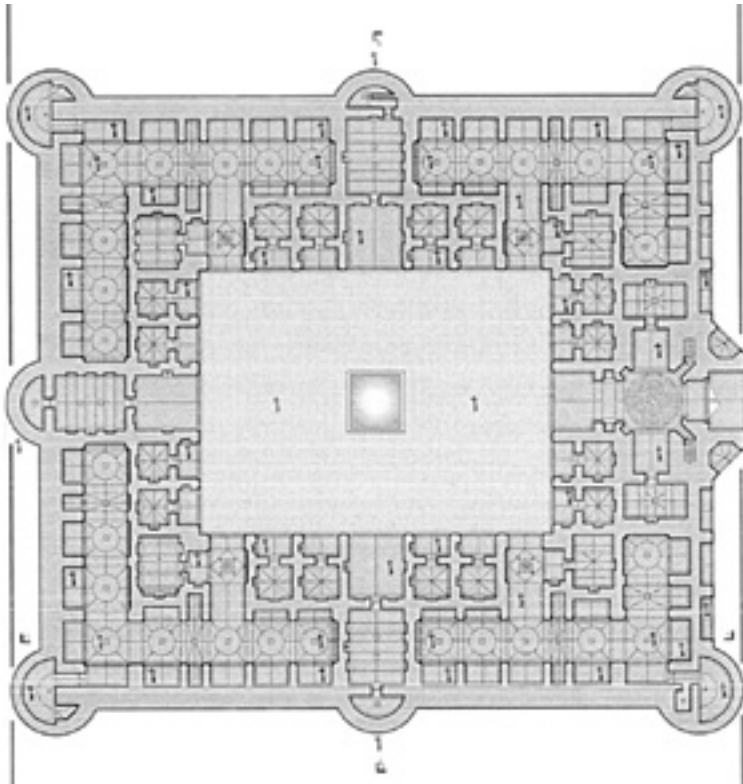
۲. پیشینه تاریخی کاروانسرای فرسفج

این کاروانسرا در کنار جاده قدیمی که آن نیز در زمان صفویه احداث گردیده ساخته شده است، و از راههای مواصلاتی مهم محسوب می‌شد که پایتخت را به سرحدات غربی متصل می‌کرده است؛ این جاده تا یک قرن پیش دایر و مورد استفاده کاروانیان قرار داشته تا چهل یا پنجاه سال پیش بیشتر قسمت‌های این بنا سالم و پابرجا بود ولی طی نیم قرن اخیر تدریجاً متروک گردید. نظر به اینکه عده‌ای از سفالگران محلی چندین سال است که حجرات کاروانسرا را اشغال نموده و آنجا را تبدیل به کارگاه سفالگری نموده‌اند، چنان که به اقتضای کار دود ناشی از کوره‌ها بنا را کثیف کرده است. (۶)

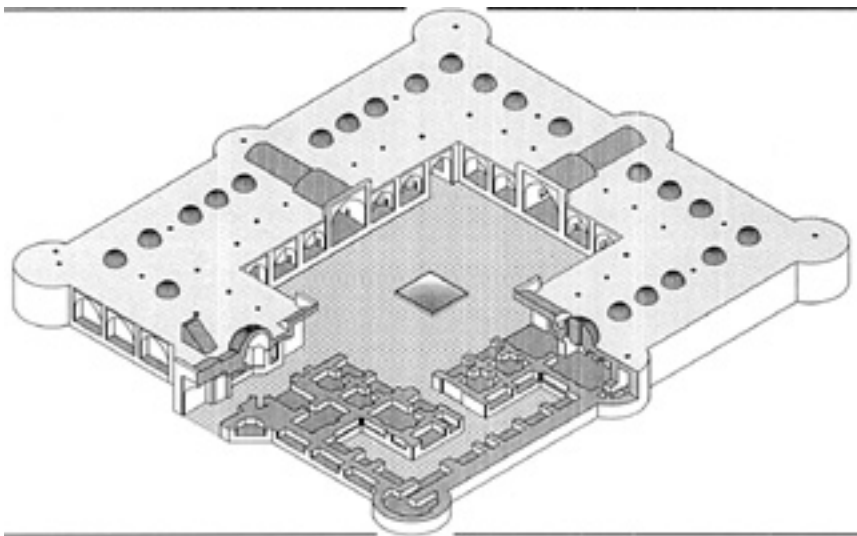
۳. تحلیل معماری کاروانسرای فرسفج

کاروانسرای فرسفج با اضلاعی در حدود ۶۵ متر و مساحت تقریبی ۴۰۰۰ مترمربع متشکل از یک محوطه بزرگ مربع شکل می‌باشد که گرداگرد آن اتاق‌های متعدد متصل به هم با ایوان‌ها و فرش اندازه‌هایی مناسب برای اقامت مسافرین بوده و به موازات جبهه‌های شمالی و شرقی و غربی حیاط در کاروانسرا سه ردیف اصطبل وجود داشت (طرح ۱-۲). در این کاروانسرا همچنین انبارهای متعدد برای ذخیره و نگهداری علوفه ساخته شده بود. کلیه قسمت‌های بنا از آجر ساخته شده و با داشتن دیوارهای قطور و سقف‌های طاق ضربی آجری از استحکام فوق‌العاده‌ای برخوردار بوده است. از سوی دیگر در چهارگوشه آن برج‌های آجری استوانه‌ای ساخته شده که بدنه آن با آجرهای تراشیده و ظریفی پوشیده شده است. بنای مذکور

علاوه بر این که محل مناسبی برای بیتوته مسافران محسوب می شد، وجود برج و بارو موجب این تصور است که احتمالاً جنبه نظامی نیز داشته است. در داخل بنا نیز در قسمت فوقانی برج ها چند ردیف آجرکاری کنگره شکل اجرا شده است و نیز در سطح جانبی و سقف های بهارخواب ها و ایوان های جلوی حجرات آجرکاری ظریف به چشم می خورد. در لبه پشت بام گرداگرد کاروان سرا به طرف خارج و در هر ۷۰ متر ناودان هایی از سنگ سفید کار گذاشته بودند. مدخل و سردر ورود با چند ردیف طاق جناغی شکل و ردیف هایی از تزئینات آجری ساخته شده و در این قسمت محوطه مدوری وجود دارد که سقف گنبدی آن را با ردیف های منظم آجر پوشانده اند. (۷) (تصویر ۱)

طرح شماره ۱: طبقه همکف کاروانسرای فرس

طرح شماره ۲: پرسپکتیو کاروانسرای فرسفج

تصویر شماره ۱: نمای کلی کاروانسرا و روستای فرسفج

ورودی کاروانسرای فرسفج؛ مدخل و سردر ورودی کاروانسرا؛ به شکل جالب

توجهی با چند ردیف طاق جناغی شکل محکم و ردیف‌هایی از تزیینات آجری در ضلع شمالی کاروانسرا ساخته شده است. در این قسمت محوطه مدوری (مانند هشتی) وجود دارد که سقف گنبدی آن با ردیف‌های منظم و یکنواخت آجر پوشش یافته است (تصویر ۲).

تصویر شماره ۲: نمای مدخل ورودی کاروانسرای فرسفیج

صحن کاروانسرای فرسفیج؛ کاروانسرا دارای محوطه بزرگ مربع شکل با اضلاعی در حدود ۶۵ متر و به مساحت تقریبی چهار هزار متر بوده است؛ گرداگرد صحن مذکور حجرات و اطاق‌های متعدد متصل به هم با ایوان‌ها و فرش اندازه‌های مناسب برای اقامت و استراحت مسافرین قرار داشت. بهارخواب یا ایوان جلو اطاق‌ها به طرز مناسبی ساخته شده که مسافرین می‌توانستند در فصول گرم از آن استفاده کنند. وجود حیاط وسیع برای بارگیری و باراندازی و استراحت چارپایان در تابستان‌ها مناسب می‌باشد.^(۸) به موازات جبهه شمالی، شرقی و غربی آن در سه ردیف اصطبل وجود داشت که هر ردیف آن گنجایش نگهداری حداقل پنجاه راس

اسب و قاطر داشت. همچنین انبارهای متعدد برای ذخیره و نگهداری علوفه و علیق ستوران ساخته شده بود.

حجره‌ها: کاروانسرا حجره‌هایی در چهار طرف خود دارد که این حجره‌ها به وسیله راهرویی سرتاسری به یکدیگر راه دارند. در بافت ساختمانی، محل استراحت افراد کاروان و چارپایان پیش بینی شده است. بدنه دیوارها کلاً از خشت خام است اما پایه دیوارهای حجره از سنگ و آجر پی چینی گردیده است. این بافت ساختمانی و ارتباط حجره‌ها به هم، سبب جریان هوا و ایجاد خنکی در روزهای گرم تابستان را می‌نماید.^(۹) (تصویر ۳-۴) نکته جالب در خصوص وضع ساختمانی کاروانسرای شاه عباس تویسرکان در خور توجه است و آن را از کاروانسراهای دیگر متمایز می‌سازد این است که این کاروانسرا دارای برج و بارو بوده که وجود این برج و باروها موجب این نکته است که احتمالاً این بنای بزرگ ضمن آن که محلی برای اقامت و محافظت و استراحت کاروانیان و مسافران بوده، در وجه دیگر دارای جنبه نظامی نیز بوده است.^(۱۰) (تصاویر ۵-۶-۷-۸-۹)

تصویر شماره ۳: نمای حجره‌های داخلی کاروانسرای فرسفیج

تصویر شماره ۴: نمای حجره‌های داخلی کاروانسرای فرسفج

تصویر شماره ۵: نمای جبهه شمالی کاروانسرای فرسفج

تصویر شماره ۶: نمای برج و باروهای جبهه شرقی کاروانسرای فرسفج

تصویر شماره ۷: نمای برج و باروهای جبهه غربی کاروانسرای فرسفج

تصویر شماره ۸: نمای برج و باروهای جبهه جنوبی کاروانسرای فرسفج

تصویر شماره ۹: نمای برج و باروهای جبهه غربی کاروانسرای فرسفج

۴. بررسی شرایط حفاظتی مرمتی کاروانسرای فرسفج

نظر به این که کاروانسرا در دامنه کوه و جبهه شمالی روستا واقع شده است و از جهات شمالی و غربی توسط منابع طبیعی ارتفاعات محدود شده است لذا در جهات شرقی و جنوبی بنا به شعاع ۳۰۰ متر از هرگونه ساخت و سازی در مجاورت بنا جلوگیری به عمل می‌آید. با توجه به منحصر به فرد بودن کاروانسرای فرسفج در سطح استان همدان که نشانگر تاریخ صفویه و نوع معماری آن دوره در این استان می‌باشد سازمان میراث فرهنگی اقدام به مرمت بنای مذکور نمود تا قسمتی از تاریخ معماری در این استان را در دوره صفویه حفظ نماید. شروع کار تعمیرات و مرمت این بنا مورخ ۱۳۷۱ شروع و روند تعمیرات این اثر تاریخی در ۴ فصل کاری به انجام رسید که تعمیرات انجام شده بدین گونه است: پاک‌سازی ۴ حجره ایوان‌دار از خاک و ضایعات سفال‌های شکسته شده، سکوبندی ایوان حجرات با آجرهای مربعی شکل هماهنگ با بافت معماری بنا، احیا و مرمت بخش‌های تخریب شده، سطوح بدنه با آجرهای نو و دیوارچینی قسمت‌های تخریب شده اطراف پشت‌بام و تثبیت و تحکیم آنها، احیا و مرمت بخاری‌ها و کانال دودکش‌های داخل حجرات و ایوان حجرات، تقویت و پی‌بندی بخش‌های تحتانی یکی از برج‌های تزئینی در جبهه خارجی واقع در ضلع شرقی ورودی بنا که احتمال ریزش و تخریب آن می‌رفت، اندود کاه‌گل پشت بام ایوان حجرات احیا شده، انجام مواردی از قبیل تخریب دیوارهای الحاقی جدید و تخریب کوره‌های سفالی که توسط مخازن در داخل اصطبل‌ها و فضای داخلی کاروانسرا ایجاد شده بود، احیاء و مرمت ۶ باب از حجرات ایوان‌دار کاروانسرا شامل دیوار مابین حجره و ایوان تا بازسازی بدنه‌ها و آجرفرش کف حجرات ایوان، احیا و مرمت دو عدد از ورودی‌های منتهی به بخش‌های عقبی کاروانسرا شامل تثبیت و تحکیم لبه‌های پشت‌بام، آجرچینی ازاره دیوارهای باربر حیاط، پیشانی حجرات، خاک برداری کف حیاط از آوار و خاک‌های اضافی و ضایعات خرده سفالینه سفالگران، تعمیرات موضعی شامل ملاط

کشی بندها، تخریب بعضی از کوره‌های سفالگران داخل حجرات، تسطیح و رگلاژ دسترسی منتهی به کارگاه، تهیه مصالح مناسب از قبیل آجرهای چهارنبش سیمان، ماسه و گچ، خاک و شابلون، نصب داربست و شابلون‌بندی قرص‌های فضاهای هشتی ورودی کاروانسرا، سردر ورودی در جبهه خارجی، دو عدد پلکان قرینه در سردر ورودی اصلی کاروانسرا و احیای ایوان‌های داخلی، احیا و بازپیرایی چهار عدد از ازاره‌های طاق‌نماهای جبهه خارجی ضلع ورودی به طریقه خفته راسته، احیا و بازپیرایی ۵ عدد از ازاره‌ها و دیوارهای باربر ایوان‌های حجرات جبهه داخلی در ضلع شرقی به منظور بازسازی طاق‌های ریزش شده، خاک‌برداری اضلاع غربی - شمالی - جنوبی و شرقی از آوار و ضایعات سفالی و تسطیح محوطه بیرونی، انجام تعمیرات موضعی شامل: اندود کاه‌گل بخش‌های احیاشده، بندکشی، تخریب کوره‌های سفال‌گری و بدنه‌سازی‌ها، نصب تابلوی معرفی اثر، احداث و احیای سقف طاق ضربی قسمتی از سقف‌های ریخته شده دو دهانه در جلوی حجرات، احداث و احیای سقف طاق ضربی جناغی سردر ایوان کاروانسرا، دورچینی یکی از باروهای کاروانسرا، احداث طاق ضربی کامل گنبدی در حجره پشت ایوان شرقی بر اساس فرم اصیل خود. (۱۱)

پل فرسفج (۱۲)

۱. موقعیت مکانی پل فرسفج

در منتهی الیه جنوب غربی روستای فرسفج و به فاصله حدود یک کیلومتری کاروانسرای قدیمی این شهر، پل فرسفج واقع گردیده است.

۲. پیشینه تاریخی پل فرسفج

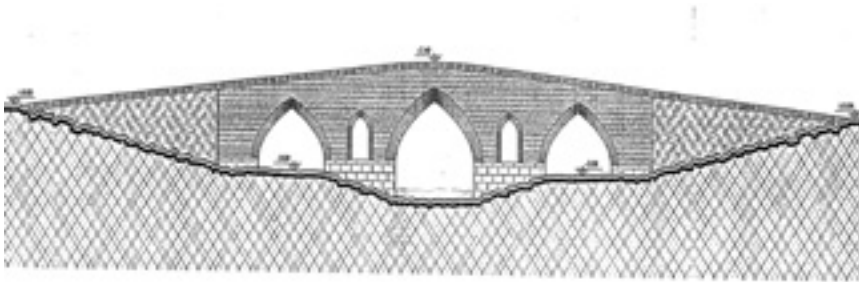
عقیده عموم و سوابق مسلم تاریخی حاکی از آن است که پل فرسفج در زمان شاه عباس صفوی ساخته شده است که با این وصف حداقل چهارصد سال از

تاریخ احداث آن می‌گذرد ولی می‌توان احتمال داد که قدمت آن بیش از این باشد و شاید تاریخ ساختن پل و زیر بنای آن به زمان ساسانیان و حتی قبل‌تر از آن برسد؛ با این فرض که در طول تاریخ چندین بار بر روی پل قدیمی بازسازی شده است و آخرین بار در زمان صفویه بوده است. این تصور از آنجا ناشی می‌شود که اولاً: وجود پل برای ارتباط قراء طرفین رودخانه ضرورت داشته و طی قرون متمادی وجود پل در این محل امری اجتناب‌ناپذیر بوده است و ثانیاً: قرائن تاریخی از این موضوع حکایت دارند که فرسفج در زمان ساسانیان موقعیت مهمی داشته و محل استقرار سپاه بوده است، وجود پادگان در این محل طبعاً احداث پل را ضروری می‌نماید. این پل علاوه بر آن که نقش مهمی در رفت و آمد و ایجاد ارتباط بین ساکنین ده‌ها قریه دو طرف رودخانه را داشته، اساساً به دلیل آن که جاده کاروان‌رو بزرگی که در زمان صفویه احداث شده بود از روی آن عبور می‌کرده است به همین جهت شبکه ارتباطی مهمی را تشکیل می‌داد و قرن‌ها محل تردد هزاران کاروان و مسافرینی بوده که به شرق و غرب مملکت در تردد بوده‌اند، پل مزبور با کاروانسرای قدیمی در این محل از نظر ساخت مربوط به یک دوره زمانی بوده که بیانگر مجموعه‌ایی از راه و منزل‌گاه‌ها بوده است. (۱۳)

۳. تحلیل معماری

پل فرسفج در جهت شرقی- غربی واقع شده و دارای طول حدوداً ۶۰ متر و عرض ۸ متر می‌باشد (طرح ۱). پل دارای سه دهانه چشمه بزرگ آبرو با قوس نسبتاً جناغی است که در حد فاصل آنها طاق‌نماهای کوچک به تعداد دو عدد با همان فرم به چشم می‌خورد (تصویر ۱). چشمه بزرگ پل از نظر معماری و حجم دارای ابعاد نسبتاً بزرگی است، پایه‌های پل با استحکام فوق‌العاده‌ای ساخته شده‌اند (طرح ۲). مشخص نیست که قطر پایه‌ها در چه عمقی از زمین فرو رفته است ولی آنچه مشهود است، سطح پایه‌ها بیش از یک متر از کف رودخانه بالاتر آمده و سپس

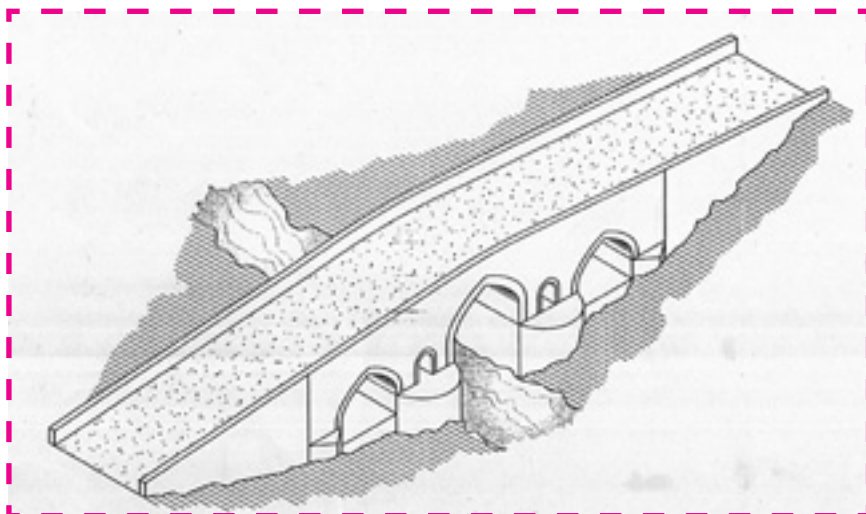
روی آنها پایه‌های پل ساخته شده است. سطح پایه‌ها در قسمت جلو دریچه‌ها بیش از یک متر پهنا ساخته شده تا آب هنگام خروج از دریچه‌ها پخش شده، فشار آن تعدیل و لطمه‌ای به پایه‌های پل وارد نسازد و نیز در قسمت دیگر که محل ورود آب به زیر پل می‌باشد آب شکن‌هایی به شکل مثلث ساخته شده است. در حال حاضر پل فرسفج فاقد هرگونه عوامل و عناصر تزئینی می‌باشد (تصویر ۲). (۱۴)

طرح شماره ۱: نمای شمالی پل فرسفج

تصویر شماره ۱: نمای طاق‌ها و آبشکن‌های پل فرسفج

طرح شماره ۲: پرسپکتیو نمای شمالی پل فرسفج

تصویر شماره ۲: نمای پل فرسفج

۴. بررسی شرایط حفاظتی، مرمتی پل فرسفج

با توجه به این که این پل به صورت مجموعه‌ای با کاروانسرا و حمام در این

روستا بنا گردیده، از نظر اهمیت تاریخی قابل توجه می‌باشد لذا باید حریم منظری پل به گونه‌ای در نظر گرفته شود که ساخت و ساز فضاهای اطراف آن مانع تهدید پل از جانب فضای اطراف نگردد. لذا شعاع پیشنهادی جهت تعیین حریم درج یک پل؛ ۳۰۰ متر در نظر گرفته می‌شد که در این محدوده از هر گونه ساخت و سازی باید جلوگیری به عمل آید. اما بدان دلیل که در فاصله ۲۰۰ متری پل فرسفج، پل جدیدی از طرف سازمان جهاد سازندگی احداث شده؛ بنابراین پل مذکور فعالیت ارتباطی خود را از دست داده و تردد بر روی آن انجام نمی‌گیرد. (۱۵)

عمده‌ترین عملیات مرمتی صورت گرفته در پل فرسفج عبارت است از: ترمیم و مرمت پایه‌های پل در مجاورت بستر رودخانه که شامل اصلاح و مرمت پیوندی پایه و کف سازی بستر دهانه‌های پل با مصالح سنگی جهت جلوگیری از خالی شدن اطراف پایه‌ها، ترمیم، مرمت و تعویض سطوح آجری، بند کشی سطوح آجری با مصالح مناسب، اصلاح و ترمیم جان پناه پل بر اساس الگوی موجود، قلوه فرش کف معبر پل با شیب مناسب، نصب تابلو معرفی و تاریخچه پل، نصب موانع فلزی جهت جلوگیری از عبور وسایل نقلیه سنگین از روی پل. (۱۶)

حاصل سخن

کاروانسرای فرسفج؛ از ابنیه قدیمی شهر تویسرکان می باشد و مربوط به دوران صفویه بوده است. کاروانسرای مذکور معروف به کاروانسرای شاه عباسی؛ محلی بوده که کاروان‌های مسافری و تجاری در آن وارد می شدند و برای مدتی در آن سکونت می کردند. احداث این کاروانسرا در این موقعیت و نزدیکی به بنای پل فرسفج مربوط به دوران صفویه نشانگر گسترش و اهمیت مسیرهای ارتباطی جهت امور تجاری است. این کاروانسرا در کنار جاده قدیمی ساخته شده که آن جاده نیز در دوران صفویه احداث گردیده و از راه‌های مواصلاتی مهم به حساب می آمده و پایتخت را به سرحدات غربی متصل می کرده است. این جاده تا حدود یک قرن پیش نیز همچنان دایر بوده است. کاروانسرای فرسفج با الگوی ثابت کاروانسراهای دوران صفویه ساخته شده است و دارای عناصر تزئینی شاخصی نمی باشد و تنها عنصر تزئینی آن آجرچینی به شیوه خفته راسته در سردر ورودی است. متأسفانه در حدود نیم قرن پیش بنا رو به ویرانی پیش می رفت و خصوصاً استفاده سفالگران محلی از این مکان به عنوان کوره در تخریب کاروانسرا نقش اساسی داشته است. پل فرسفج از جمله پل‌های ارتباطی مهم در استان همدان می باشد، که هم به جهت تاریخی و هم به جهت کاربردی دارای اهمیت بوده است. پل مذکور در فاصله اندکی از کاروانسرای دوران صفویه ساخته شده که نزدیکی این دو بنا حاکی از اهمیت ارتباطی آنها برای امور تجاری بوده است. بنای پل به لحاظ معماری از سنت رایج دوران صفوی تبعیت می کند و دارای تزئینات خاصی نمی باشد. رودخانه‌ای که پل مذکور بر روی آن زده شده در حال حاضر در جریان است. متأسفانه به دلیل آن که در فاصله حدوداً ۲۰۰ متری از این پل تاریخی، پل جدیدی مربوط به دوران اخیر احداث گشته است لذا پل فرسفج تا اندازه زیادی اهمیت خود را از دست داده است و به همین لحاظ از پل مذکور به عنوان مسیر ارتباطی فرعی در دوران حال استفاده می شود.

پی‌نوشت‌ها:

۱. دانشجوی دکتری دانشگاه آزاد، واحد علوم و تحقیقات تهران (باستان‌شناسی اسلامی)
۲. تاریخ هنر و معماری ایران در دوره اسلامی، ص ۲۶۵
۳. هویت شهر (نگاهی به هویت شهر تهران)، ص ۲۷۳
۴. آیین تویسرکان، ص ۱۳۱
۵. بنای کاروانسرای فرسفیج در تاریخ ۶ / ۱۲ / ۱۳۷۶ به شماره ۱۹۷۰ در فهرست آثار ملی به ثبت رسیده است.
۶. تویسرکان، جلد اول، ص ۱۶۴
۷. بناهای تاریخی در پناه قانون؛ ۱۳۸۱: ۳۳۳
۸. همدان دروازه تاریخ، ص ۳۷۶
۹. همان.
۱۰. تویسرکان، جلد اول، ص ۱۶۷
۱۱. گزارش چهار فصل مرمت کاروانسرای فرسفیج (۱۳۷۱)
۱۲. بنای پل فرسفیج در تاریخ ۲۱ / ۰۲ / ۱۳۷۶ به شماره ۱۸۷۴ در فهرست آثار ملی به ثبت رسیده است.
۱۳. گزارش مرمت پل فرسفیج، ص ۳
۱۴. دایرة المعارف بناهای عام المنفعه، ص ۲۳۸؛ تویسرکان، ج اول، صص ۱۷۱ - ۱۷۰
۱۵. گزارش مرمت پل فرسفیج، ص ۵
۱۶. همان، ص ۹

منابع

۱. هویت شهر (نگاهی به هویت شهر تهران)، مصطفی بهزاد فر، نشر شهر، ۱۳۸۶.
۲. همدان دروازه تاریخ، علی جهانپور، انتشارات سپهر دانش، ۱۳۸۷.
۳. دایرة المعارف بناهای تاریخی ایران در دوره اسلامی، ج ۴ (بناهای عام المنفعه)، کاظم ملازاده و مریم محمدی، انتشارات حوزه هنری، ۱۳۷۹.
۴. تاریخ هنر و معماری ایران در دوره اسلامی، محمد یوسف کیانی، سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاهها (سمت)، تهران، چاپ نهم، ۱۳۸۶.
۵. تویسرکان، جلد اول، محمد مقدم گل محمدی، انتشارات غزالی، ۱۳۷۱.
۶. آیین تویسرکان، فرهنگ گلشائیان، انتشارات نشر مکت، ۱۳۸۲.
۷. گزارش مرمت کاروانسرای فرسفیج تویسرکان (۱۳۷۱)، آرشیو مرکز اسناد سازمان میراث فرهنگی استان همدان.
۸. گزارش مرمت پل فرسفیج تویسرکان، آرشیو مرکز اسناد سازمان میراث فرهنگی استان همدان.